

Lepra en de bouw van leprosaria

Ziekte en segregatie in middeleeuws Holland

De middeleeuwse leproos had een marginale positie binnen de stedelijke samenleving. Uitgesloten en verstoten leefde hij buiten de stadsmuren in een houten hutje bij een kapel of langs een van de toegangswegen, zonder zorg of hulp. Vanaf de 14de eeuw gingen echter steeds meer stadsbesturen een leprozerie bouwen om de zorg te reguleren. Zij deden dat niet zozeer vanuit de wens om de leprozen een beter leven te geven, maar om andere redenen. In dit artikel doet de auteur een historische verkenning naar de motieven voor de bouw van leprosaria nabij Hollandse steden.

Koppertjesmaandag

Eén keer per jaar, op Koppertjesmaandag, de eerste maandag na Driekoningen, mochten de leprozen van middeleeuws Amsterdam binnen de stadsmuren komen. Dat de leprozen de stad in werden gelaten is opmerkelijk: zij hadden immers een besmettelijke ziekte en moesten daarom het hele jaar buiten de stad wonen om besmetting te voorkomen. De zieken leefden gedurende het jaar rondom een *leprosarium* of leprozerie buiten de stadsmuren waar ze in afzondering hun dagen moesten slijten. Deze ene dag in het jaar mochten ze een rondgang doen door de stad om geld op te halen voor hun marginale bestaan. Gekleed volgens kledingvoorschriften van het stadsbestuur en in de hand een leprozenklepper om hun komst aan te kondigen, deden ze op deze ochtend hun collecteronde. 's Middags kregen de leprozen een warme maaltijd in het gasthuis van de stad.

De leprozen van Amsterdam passen goed in

het algemene beeld van het leprozenbestaan in de late middeleeuwen in Holland. Het waren deze drie eeuwen, de 14de, 15de en 16de eeuw, waarin de besmettelijke ziekte lepra voorkwam in Holland. Deze drie eeuwen waren de periode waarin het handelsgewest Holland 'ontwaakte'. De handel, scheepvaart en zeevisserij werden van grote economische betekenis en de bier- en textielindustrie begonnen een belangrijke rol te spelen in de internationale handel.¹ De toenemende commerciële activiteiten stimuleerden tegelijkertijd het stedelijk leven binnen de Hollandse steden waardoor deze konden uitgroeien tot economisch vitale en autonome kernen. Er was bevolkingsgroei en steden werden een bron van aantrekkingskracht voor handelaren en ambachtslieden van buitenaf en arbeidskrachten van het platteland, waardoor niet alleen het bevolkingsaantal van de steden sterk toenam, maar ook de mobiliteit van de inwoners.²

Afb. 1 Schilderij van Adriaen van Nieuland van de laatste leprozenoptocht (1604) op Koppertjesmaandag. Wiki-media.

Er ontwikkelde zich een zelfstandige stedelijke cultuur, die voornamelijk gevoed werd door het ‘nieuwe geld’ van het patriciaat; een nieuwe sociale laag die eigen rechten verwierf binnen de stad en niet gebonden was aan een religieuze of grafelijke autoriteit. Dit stedelijk patriciaat bestond uit succesvolle handelaren, rijke ambachtslieden en andere vermogenden die betrokken waren bij de belangrijkste industrieën en instituten van de stad. De macht van de graaf en indirect die van de koning vloeide langzaam af en de nieuwe elites kregen door de stedelijke autonomie meer zeggenschap over hun eigen stad. Deze gemeenschap van vermogende stedelingen was vanaf de 14de eeuw een maatschappelijke kracht van betekenis. De stedelijke elite koos burgemeesters en schepenen en vormde een stadscollege om het dagelijkse bestuur van de groeiende stad vorm te geven. Dit stadsbestuur begon zelfstandig wetten en keuren uit te vaardigen om controle te houden over de stad. Deze stevige greep hield in dat er sociale controle over de ruimte werd uitgevoerd om de afzonderlijke bevolkingsgroepen te beheersen. Er werden lokale wetten en keuren gemaakt en naast de economische instellingen zoals marktvoorzieningen en gilden werd er ook controle uitgeoefend op militaire instellingen als schut-

terijen en sociale instellingen van armen- en ziekenzorg.³ Voorbeelden van dergelijke sociale instellingen zijn het chirurgijns-gilde, armen- en weeshuizen, gasthuizen en het leprooshuis. De bouw van gespecialiseerde zorghuizen zoals het leprooshuis blijkt verbonden met de mate van urbanisatie van de betreffende steden. Hoe vroeger de steden begonnen te groeien des te eerder er initiatieven werden genomen om zorginstellingen te stichten. Zo ook in Holland.

Segregatie

Bij het toewijzen van de vestigingslocaties voor deze zorghuizen in Holland werd er door het stadsbestuur meestal gekozen voor een plaats binnen de stad, maar dat gold niet voor de leprosaria. Het ‘ziekenhuis’ voor leprozen werd bij de meeste steden bewust buiten de stadsmuren gesitueerd. In de tijd dat mobiliteit vanzelfsprekender werd nam ook het risico op besmetting toe. Er werd overal waar lepra voorkwam voor dezelfde oplossing gekozen. Een oplossing die al in het Oude Testament in het boek Leviticus wordt beschreven: “Wanneer iemand aan een huidziekte lijdt, moet hij in gescheurde kleren rondlopen, zijn haar los laten hangen, zijn snor en baard bedekt houden en roepen: Onrein, onrein! Zolang de ziekte duurt, blijft hij on-

rein; in afzondering moet hij leven, buiten het kampterrein.”⁴

Deze Mozaïsche wet werd het gezicht van het laatmiddeleeuwse segregatieprincipe dat de leproos buiten de samenleving stelde. De zieke die vanwege lepra was verstoten uit de gemeenschap moest voortaan buiten de stadsmuren wonen in een huis met lotgenoten. In de eeuwen tussen Leviticus en de late middeleeuwen in Holland – maar ook in de rest van Europa en buiten de christelijke wereld – zijn er nog tientallen wetten en religieuze voorschriften bekend die voorschreven om leprozen buiten de gemeenschap te plaatsen.⁵ Een interessante invalshoek is een vergelijking met de builenpest (Zwarte Dood). Dit is een veel besmettelijkere ziekte dan lepra, maar stadsbesturen kozen er vaak voor om Pesthuizen wel binnen de stadsmuren te bouwen. Het is plausibel dat het verschil in benadering van de individuele zieke (lepra) tegenover een grote groep zieken (Pest) te verklaren is door de religieuze zienswijze op de ziekte.

Het uitsluiten van de leproos is in verband te brengen met onwetendheid over de ziekte. De ziekte lepra (*Mycobacterium Leprae*) is een chronische infectieziekte die voornamelijk de huid en het zenuwweefsel aantast. Doordat de bacterie via niezen of hoesten kan worden overgedragen, kan de ziekte zich verspreiden binnen gemeenschap, stad en land. De leprabacterie huist vooral in de ‘koelere’ delen van het lichaam, zoals ledematen en in het gezicht. De bacterie tast de zenuwen vlak onder de huid aan, waardoor er gevoelloze rood-witte vlekken op de huid ontstaan. Daarnaast is het mogelijk dat er zichtverlies optreedt. Doordat de lichaamsdelen gevoelloos worden, kunnen opgelopen wonden en infecties leiden tot verminkingen. De ziekte is daardoor zeer zichtbaar voor de omgeving. Door de beperkte kennis van besmetting en het ontbreken van voorzorgsmaatregelen kon de ziekte zich in de hoge en late middeleeuwen eenvoudig verspreiden door Europa. In gebieden waar mensen mobiel waren en dicht op elkaar leefden, kon lepra de kans krijgen zich te verspreiden en meer-

dere slachtoffers te maken. De verspreiding van de ziekteverwekker in de hoge en late middeleeuwen is daardoor onlosmakelijk verbonden met urbanisatie, migratie en mobiliteit.

In Holland vormden de meeste lokale stadsleprozen aanvankelijk, nadat ze buitengesloten waren, een woongemeenschap buiten het dorp of de stad. Zij werden alleen uitgezonderd, zonder dat het stadsbestuur een nieuw leven faciliteerde. Er zijn over de vroege woongemeenschappen bij Hollandse steden weinig bronnen bewaard gebleven, maar het is aannemelijk dat zij in de schaduw van de stad zijn gebleven om toch een bestaan op te kunnen bouwen. Als een samengesmolten groep van individuele zieken vormden ze voortaan een kolonie, vaak in de buurt van een kapel of langs de toegangswegen. Speciale keuren zorgden er voor dat ze ook onder de wet één groep vormden omdat ze vaak wel binnen het rechtsgebied van de stad bleven. Er kwamen wetten waarin stond beschreven dat de groep zich niet meer binnen de stadsmuren mocht begeven of de mis in de parochiekerk bijwonen. In de 14de en 15de eeuw kregen deze geïmproviseerde leprozenkolonies alsnog een ‘ziekenhuisje’ van het stadsbestuur toebedeeld.

Het oprichten van Hollandse leprosaria

Van twaalf steden binnen de laatmiddeleeuwse grenzen van Holland kan er verondersteld worden dat er een apart ziekenhuis was gebouwd of aangenomen voor de opvang van de leprozen: Rotterdam, Delft, Gouda, Dordrecht, Leiden, Haarlem, Amsterdam, Den Haag, Hoorn, Schiedam, Alkmaar en Enkhuizen. Elf van de twaalf leproshuizen waren buiten de stad gelegen en worden voor het eerst genoemd in archiefbronnen in de 14de of de 15de eeuw. Enkhuizen is daar een uitzondering op. Bij de bestudering van de kaarten uit de 16de eeuw van Jacob van Deventer valt op dat alle leproshuizen op steenworp afstand liggen van de stadsmuren. In tegenstelling tot sommige andere steden in Europa, waar het huis soms wel kilometers buiten de stad kon liggen, werden de Hollandse leprozerieën slechts

Afb. 2 Kaart van Jakob van Deventer van Den Haag. Aan de zuidoost-kant van de stad lag de leproserie ('leprosi' op de kaart). De straat 'Het Zieken' verwijst tot op de dag van vandaag naar de straat waar ooit de Haagse leproserie heeft gelegen. Het is de korte verbindingsstraat tussen het Spui en het Rijswijkse Plein. Wikimedia.

door een gracht of landbouwgrond van de stad gescheiden. In alle gevallen liggen de Hollandse leproshuizen aan één van de toegangswegen tot de stad en in de meeste gevallen is de weg waaraan het leproshuis is gelegen de drukste toegangsweg. Het is aannemelijk dat de kapel, die vaak reeds bestond, aan de weg was gelegen bij de bouw van leproserie. De overige verblijven werden dan op het erf rond de kapel gebouwd. Bij bijvoorbeeld Haarlem, Den Haag en Delft kwam er ook een muur om het complex heen.

Er zijn ook voorbeelden van leproshuizen bekend buiten deze twaalf steden die meer vergelijkbaar waren met kluizenaarshuizen dan met zorghuizen. Dit kon een woning of kapel zijn die tot leproshuis was benoemd door de zieken. Een voorbeeld hiervan is de kapel in Katwijk, die tot de parochie van Valkenburg behoorde.⁶ Uit een rechtsbron van 1295 blijkt dat er in deze kapel een gezin woonde, waarvan een aantal leden

leproos was. Het gaat hier niet om een 'modern' ziekenhuis want het gaat hier slechts om een kapel waar een gezin woonde. Van zorg was er geen sprake. De rechtsbron geeft wel aan dat er voor de stichtingen van leproshuizen in de 14de en 15de eeuw naar alle waarschijnlijkheid al lepra voorkwam in Holland.

De bouw van de leproshuizen binnen Holland werd door het stadsbestuur of door individuele patriciërs geïnitieerd en voornamelijk gedaan om meer greep op de gemeenschap van leprozen te krijgen. In steden als Gouda, Leiden, Delft en Haarlem zien we van dit soort initiatieven vanuit het stadsbestuur. In Gouda is er zelfs een enkele regent die op persoonlijke titel een huis ter beschikking stelt buiten de stadsmuren om de Goudse leprozen in op te vangen.⁷ Niet langer werden de Hollandse leprozen uitgesloten en genegeerd, maar er kwamen initiatieven om voor hen een onderkomen te bouwen. Niet

om de zorg te faciliteren maar om controle te houden op verschillende bevolkingsgroepen die tot de stad behoorden.

Het motief van het stedelijk patriciaat om greep op de gemeenschap van individuele zieken te krijgen, was gebaseerd op twee andere pijlers die voor alle zorginstellingen van de stad golden. De eerste was een sociaal-cultureel motief en de tweede was religieus. Het sociaal-cultureel motief ontstond uit de wil om een stedelijke solidariteitsvorm te bewerkstelligen. Deze wil om eenheid door solidariteit lijkt een paradox, omdat het stadsbestuur deze solidariteit wilde bereiken door bevolkingsgroepen duidelijk van elkaar te scheiden. De onderverdeling en de wil om bevolkingsgroepen te controleren zorgde er echter voor dat de stad werd 'gemaakt'; door bepaalde bevolkingsgroepen een plaats aan te wijzen binnen de stedelijke samenleving werd het leven binnen de stad georganiseerd. De controle over de ruimte was essentieel voor het scheppen en de instandhouding van leefbare interne verhoudingen. De positie van patriciërs, ambachtslieden, handelaren, werklieden, armen, wezen en zieken werd zo bepaald. Doordat iedereen wist wat zijn plek was binnen de maatschappij van de Hollandse stad, vormde zich één stedelijk leven.

De verschillende bevolkingsgroepen werden bij elkaar betrokken en voerden rituelen op die uitdrukking gaven aan de solidariteit onder stadsbewoners.⁸ De stadsleprozen kregen zo eigen rituelen met als doel om aan stadsbewoners te laten zien welke plek zij hadden in de samenleving. De jaarlijkse leprozenoptocht op Kopper-tjesmaandag in Amsterdam is daarvan een goed voorbeeld die ook in Gouda en Leiden plaatsvond. De optocht bestond uit een collecte door de stad of een bezoek aan kermissen en stadspleinen. Hier konden leprozen eenmalig aalmoezen ophalen en de parochiekerk bezoeken.

Het beeld dat het stadsbestuur de samenleving wilde blijven controleren blijkt ook uit het beheer van het leprooshuis na de oprichting, zoals het stadsbestuur dat deed met alle liefdadigheidsinstellingen die in de periode werden gesticht. Dit vertaalde zich in het aanstellen van leproosmeesters of leproosregenten, die verantwoordelijk waren voor het beheer van het leprooshuis en afkomstig waren uit het patriciaat van de stad. De meeste leproosmeesters waren eveneens leden van het stadsbestuur. Zij bepaalden aanvankelijk wie er opgenomen mocht worden in het leprooshuis. Gedurende de 15de eeuw werd dit steeds vaker gedaan door één leprozerie,

Afb. 3 Twee leprozen kondigen hun komst aan met een klepper. Wikimedia.

die van Haarlem. Dit leprooshuis had een aparte 'keurstation' waar door steden in Holland en Zeeland zieken naar toegestuurd werden om gekeurd te worden. De leprozen kregen dan een 'schoonbrief' of een 'vuilbrief' mee naar huis waarmee ze eventueel recht hadden op zorg in hun plaatselijke leprozerie.⁹ In een aantal steden kwam het voor dat de zieken zich eerst moesten melden of aangemeld werden bij het stadsbestuur. Nadat ze een leproosbrief of 'loodje' met het stadswapen hadden ontvangen konden ze aankloppen bij het leprooshuis buiten de stadsmuren. In een leproosbrief uit Rotterdam is te lezen:

Wij burgermeesters en de stadsraad van Rotterdam oorkonden dat Pieter Janszoon Kyvit, meester Symon Stevenszoon van der Speek en Pieter Symonszoon als hofmeesters en regenten van de leprozen voorschrijven dat Mathijs Pouwelszoon van Reeuck leproos en besmet met lazaria wordt opgenomen (...).¹⁰

Het stadsbestuur zorgde ervoor dat alleen stedelijke leprozen werden opgenomen in de leprozerie, omdat in heel Holland dakloze lepralijders en pseudo-leprozen rondzwierven. Naast de regelingen omtrent de toelating waren er strikte bepalingen over het bedelen van de leprozen. Het aantal bedelplaatsen, de bedeltijden en de vrije toegang tot de stad werd aan banden gelegd en er werd een kledingvoorschrift uitgevaardigd. Door middel van de bij wet geregelde collectes werden er inkomstenbronnen gevonden voor de onkosten van het huis. Het stadsbestuur hield zich zo bezig met het beheer, de juridische, administratieve en de financiële kant van de leprozenzorg, binnen en buiten het huis. De kapelaans, verbonden aan de parochiekerken vervulden een intermediaire functie. De geestelijke verzamelde de aalmoezen van de parochianen en coördineerde de uitdelingen waartoe rijkere stedelingen in hun testament opdracht hadden gegeven. Bovendien hield de kapelaan zich bezig met het geestelijk leven binnen de leprozerie.

Er waren ook religieuze motieven om een

leprooshuis op te richten. Het stadsbestuur stimuleerde namelijk naast het solidariteitsbegin-sel ook het ideaal dat de gemeenschap een organische, christelijke eenheid was, gebonden door verlossing, welvaart en naastenliefde. Gedeelde vroomheid, als onderdeel van de gedeelde solidariteit, zorgde voor een stedelijke cultuur en iedere poorter maakte daar deel van uit. De kerk zag de zorg voor armen en zieken, zoals leprozen, als een taak van de gehele gemeenschap van christenen. Wie om Gods wil een leproos hielp, verrichtte hiermee een daad van liefdadigheid en vroomheid. Deze 'vroomheid door liefdadigheid' werd aangespoord met het argument waarbij gelovigen in ruil voor goede daden op aarde beloond werden met een plek in het hiernamaals. Om zijn zielenheil veilig te stellen, kon de poorter bijvoorbeeld aalmoezen geven, een deel van zijn erfenis aan de armen en zieken schenken of een deel van zijn land doneren aan het lokale leprooshuis.

De archieven van de Hollandse leprooshuizen beschikken over een groot aantal overdrachtsre-gelingen waarbij een stedeling een perceel aan het huis schonk of verkocht, waardoor het huis met de renten de onkosten van de leprozenzorg kon dekken. Deze 'aktes van transport' zijn goed gedocumenteerd en geven een beeld van wat voor middelen er werden geschonken aan de leproosmeesters voor de leprozenzorg. Er werd soms een overzicht gemaakt in een 'caertboeck' of 'fundatieboek' van de landerijen en percelen die tot de eigendom van het leprooshuis behoorden. Deze renten zouden na de stichting van het leprooshuis uitgroeien tot een belangrijke inkomstenbron van het huis. Elke stedeling kon zo deelnemen aan de liefdadigheid, of dat nu (een actieve bijdrage aan) de stichting van een leprozerie was of door de arme leprozen bij het verlaten van de stad een aantal munten in de bedelnap toe te stoppen.

De leprosaria zelf begonnen na de bouw ook op religieuze instellingen te lijken omdat de eerste leprozerieën vaak rondom een kapel werden gebouwd. De uitgestoten leprozen kozen vóór

Afb. 4 Leprozen vrouwen bidden bij het tombe van St. William. Raam in Cathedraal York. Welcome Collection.

de bouw van het 'ziekenhuisje' vaak dit gebouw van steen buiten de stadsmuren. De kapel bleef na het bouwen van de leprozerie het middelpunt van de instelling en ging een belangrijke rol spelen in het dagelijkse leven van de zieken. Zij werden opgelegd zich te onderwerpen aan een strikt religieus leven. Het is aannemelijk dat deze verplichte devotie gestoeld was op de gebruikelijke kijk op leprozen. Zij werden immers beschouwd als zondaars, die als boetedoening met lepra waren gestraft.¹¹ In de reglementen van de instellingen, is vaak te lezen dat de leprozen een aantal keren per dag het Ave Maria moesten opzeggen en bidden in de kapel voor degenen die hen een aalmoes had geschonken.¹² Er werd al veel eerder en op veel grotere schaal toegestaan door het Concilie van Lateranen (1179) dat de leprozen eigen missen mochten organiseren. In het concilie werd bepaald dat alle leprozenkapellen geestelijke autonomie moesten verkrijgen. Canon 23 begint met de regeling dat leprozen niet met gezonde mensen mochten samenleven, dat zij een eigen kerk en een eigen begraafplaats

moesten hebben en dat zij een eigen priester mochten laten komen om de missen uit te voeren.¹³ Sommige leprooshuizen wezen een eigen kapelaan aan. Ogenschijnlijk lijkt het leven in een leprozerie op het kloosterleven: een gesloten gemeenschap waarin het religieuze leven een grote plaats innam.¹⁴

In de 15de en 16de eeuw hadden de meeste Hollandse steden een goed georganiseerde leprozerie. Aan het einde van de middeleeuwen nam het aantal leprozen in Holland af. De oorzaak van afname van het aantal zieken is niet bekend. Het kan verband houden met de toenemende kennis van besmettelijkheid of de verbeterde hygiëne in de stad. Veel leprooshuizen bleven nog een tijd bestaan, maar gingen steeds vaker andere zieken of proveniers – gezonde bewoners die voor een bepaald bedrag zich inkochten om vervolgens levenslang kost en inwoning te ontvangen – onderdak geven in het bestaande onderkomen. In de 17de eeuw hadden de meeste steden in Holland geen leprozen meer.